

KATARZYNA PLUTA

dr hab. inż. arch., prof. PW
 Katedra Projektowania Urbanistycznego i Krajobrazu Wiejskiego
 Wydział Architektury
 Politechnika Warszawska
 e-mail: katarzyna.pluta@pw.edu.pl

SACRUM WE WSPÓŁCZESNYM KRAJOBRAZIE WARSZAWY

SACRUM IN THE CONTEMPORARY LANDSCAPE OF WARSAW

STRESZCZENIE

Artykuł przedstawia badania dotyczące roli budowli sakralnych we współczesnym krajobrazie Warszawy. Obiekty sakralne powinny być częścią elementów i systemów tworzących tożsamość każdego miasta. Badania koncentrują się na określeniu roli budowli sakralnych w kompozycji krajobrazu miasta, w tym wpływu przekształceń przestrzennych terenów położonych w najbliższym sąsiedztwie budowli sakralnych na kompozycję przestrzenną badanych założeń.

Słowa kluczowe: krajobraz miejski, przestrzeń publiczna, sacrum, Warszawa

ABSTRACT

The article presents a scientific research concerning the role of sacral buildings in the contemporary landscape of Warsaw. Sacral objects should be part of the elements and systems creating the identity of every city. The research concentrates on defining the role of sacral buildings in the composition of the urban landscape, including the influence of the spatial transformations of the areas located in the immediate vicinity of sacral buildings on the spatial composition of the explored examples.

Keywords: public space, sacrum, urban landscape, Warsaw

1. WPROWADZENIE

W sylwecie miast europejskich od czasów średniowiecza dominowały okazałe budowle sakralne, które były dowodem ogromnej roli religii w świadomości społecznej i ważnymi znakami symbolicznymi kształtującymi tożsamość miast. Zwłaszcza w stolicach sytuowanych w większości nad rzekami, lokalizowano w sąsiedztwie rzeki najważniejsze budowle (w tym budowle sakralne), umożliwiając im w ten sposób wspaniałą ekspozycję.

Gwałtowny rozrost terytorialny miast stwarza potrzebę ciągłej weryfikacji budowli i miejsc decydujących o ich tożsamości, a także potrzebę kształtowania nowych założeń. W przestrzeni miast, które coraz bardziej upodabniają się do siebie, ele-

menty tworzące tożsamość – zwłaszcza budowle sakralne, będą uświadamiać nam znaczenie miejsca, w którym żyjemy (innego od pozostałych). Oprócz ochrony dorobku architektury sakralnej należy poszukiwać odpowiedzi na pytania: jak powinno być ukształtowane współczesne sacrum oraz jakie powinny być jego relacje przestrzenne z krajobrazem miasta?¹

¹ K. Pluta, 2006, Sacrum – elementem tożsamości krajobrazu Warszawy, w: *Tożsamość miejsca w dobie globalizacji – odnowa krajobrazu miejskiego*, ULAR 2- Międzynarodowa Konferencja Naukowa, Wydział Architektury Politechniki Śląskiej, Gliwice, s. 357–372.

K. Pluta, *Przestrzenie Publiczne Miast Europejskich. Projektowanie Urbanistyczne*, 2012, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa, s. 213–221.

Bywają dawne czy współczesne kościoły, których sylweta jest przedziwnie pociągająca i jednoznacznie wskazująca na sakralne przeznaczenie obiektu. Owo wkomponowanie w całe otoczenie krajobrazowo-przyrodnicze, a zarazem odpowiednie wyróżnienie obiektu sakralnego, jest podstawowym zadaniem wszystkich współdecydujących o bryle nowopowstającego kościoła.²

Dużą rolę w kształtowaniu budowli i miejsc sakralnych oraz ich związków z miastem odgrywa projektowanie urbanistyczne, architektoniczne i projektowanie w zakresie architektury krajobrazu, a także współpraca wielu specjalistów. Celem wszelkich działań powinien być rozwój duchowy człowieka.

*Budowanie kościoła jest również odniesieniem i widzeniem całego ludzkiego życia bardziej pod kątem „być” niż tylko lub przede wszystkim - „mieć”. Jest zarazem przekraczaniem samego siebie i swej przyziemności, przemijalności. To jest bardzo ważny paradygmat ludzkiej egzystencji, a raczej tożsamości. Dbalność o całościowy rozwój człowieka, to także integralne wpisanie weń parametru duchowego, a nawet mistycznego.*³

Obecnie w obliczu procesu globalizacji należy wyodrębnić czynniki, które mają największy wpływ na określanie i kształtowanie tożsamości krajobrazu kulturowego miasta.

*Czas globalizacji, poza wszelkimi faktycznymi czy urojonymi korzyściami, niesie też oczywiście zagrożenia. Dotyczy to zbyt łatwego przenoszenia racji i argumentów wyłącznie finansowych i merkantylnych na świat rzeczywistości sakralnej oraz tendencji ujednoczonej lub naśladowniczej formy współczesnych kościołów. ... Jednocześnie podcina się własne korzenie, ducha miejsca (geniusz loci), kultury lokalnej i stylu regionu. Jawi się tendencja nowego stylu międzynarodowego, pozbawionego własnej tożsamości.*⁴

Ksiądz Henryk Nadrowski w książce *Sacrum przestrzeni kościelnych* przekazuje szereg rozważań na temat współczesnej przestrzeni sakralnej: 1) nie należy lekceważyć tu i teraz – ważne jest poszukiwanie związków z konkretnym środowiskiem

(aspekt socjologiczny, psychologiczny, ranga kościoła w krajobrazie miasta i wsi), czyli nawiązanie do geniusz loci, 2) *Przestrzeni kościelnej trzeba przywrócić: prawdę, dobro i piękno.*⁵

W Warszawie rolę dominant architektonicznych położonych na krawędzi skarpy, współpracujących z założeniami rezydencjonalnymi pełniły budowle sakralne.⁶ Natomiast obiekty sakralne zbudowane w Warszawie poza obszarem Skarpy również stanowiły charakterystyczne elementy przestrzenne w krajobrazie miasta, decydujące o jego tożsamości.

Pierwsze kościoły zbudowano w Warszawie wraz z założeniem miasta w XIV i w XV wieku. Należą do nich kościoły św. Jana, św. Anny i Nawiedzenia NMP. Niestety żadna świątynia powstała przed połową XVII wieku nie dotrwała do naszych czasów w pierwotnej postaci. Wśród licznych zniszczeń wojennych najdotkliwsze były zniszczenia powstałe w czasie II wojny światowej, które objęły budowle sakralne wszystkich wyznań. Większość kościołów zburzonych w czasie wojny odbudowano zaraz po wojnie (najwięcej na obszarze Starego i Nowego Miasta), niektóre doczekały się odbudowy bądź przebudowy w czasach późniejszych, czego przykładem może być Kościół PP Kanoniczek pw. Św. Andrzeja (odbudowany z nawą znacznie skróconą, wraz z odtworzeniem północnej pierzei placu Teatralnego). W rozwoju miasta można wskazać dwa okresy szczególnego rozwoju budownictwa sakralnego: późny barok oraz druga połowa XX wieku. Obecnie w Warszawie znajduje się ponad 150 budowli sakralnych, wśród których ponad 60 to obiekty zabytkowe. Najnowsze budowle sakralne są wyrazem poszukiwań współczesnej formy świątyni.⁷

⁵ Tamże, s. 10–12.

⁶ W śródmieściu kościoły: Nawiedzenia NMP, Św. Kazimierza (sakramentek), Archikatedra Św. Jana, Kościół NMP Łaskawej (Niepokalanego Poczęcia, jezuitów), Kościół Św. Anny (pobernardyński, akademicki), Kościół Wniebowzięcia NMP i św. Józefa Oblubieńca (karmelitów bosych), Kościół Opieki św. Józefa (wizytek), Kościół Znalezienia św. Krzyża; a w południowej części miasta – Kościół Niepokalanego Poczęcia NMP i św. Katarzyny w Służewie. Większość obiektów sakralnych oraz założeń rezydencjonalnych na skarpię lokalizowana była przy krawędzi skarpy, w miejscach załamania linii skarpy, w zetknięciu z krawędzią jarów i wąwozów w celu zwiększenia walorów widokowych miejsca.

⁷ K. Pluta, *Przestrzenie Publiczne Miast Europejskich*. op. cit., s. 213–221.

Warszawa wczoraj, dziś, jutro, 1997, Materiały wystawy, Wydział Zagospodarowania Przestrzennego Biura Zarządu m.st. Warszawy, Urząd Gminy Warszawa-Centrum, Oddział Warszawski Towarzystwa Urbanistów Polskich, Akapit-DTP, Warszawa.

Spośród istniejących budowli sakralnych większość to kościoły rzymskokatolickie (ponad 130 kościołów i kaplic, w tym ponad 55 zbudowanych po wojnie), s. 53.

² H. Nadrowski, 2004, *Budowa kościoła. Aspekt teologiczny i pastoralny*, Poznańskie Studia Teologiczne, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Wydział Teologiczny, Tom 17, Poznań, s. 290.

³ Tamże, s. 294.

⁴ H. Nadrowski, 2005, *Sacrum przestrzeni kościelnych*. JEDNOŚĆ, Kielce, s.19.

Podsumowując, większość obiektów sakralnych w Warszawie zbudowano jako dominanty przestrzenne, wnoszące nowe wartości w krajobraz miasta i jego przestrzenie publiczne: 1) w zespołach Starego i Nowego Miasta, 2) w przestrzeni głównego historycznego traktu Krakowskie Przedmieście – Nowy Świat, 3) na krawędzi Skarpy Warszawskiej 4) przy historycznych placach i ulicach miejskich, 5) przy współczesnych placach i ulicach miejskich.

2. CEL BADAŃ, METODOLOGIA

Główne cele badań prezentowanych w artykule są następujące: 1) badania budowli sakralnych w Warszawie, 2) badania ogólne krajobrazu, w tym współczesnych przekształceń przestrzennych terenów położonych w najbliższym sąsiedztwie budowli sakralnych, 3) określenie wpływu przekształceń przestrzennych na kompozycję przestrzenną badanych założeń oraz określenie roli budowli sakralnych we współczesnym krajobrazie miasta.

Podjęte badania zostały zrealizowane przy uwzględnieniu istniejącego stanu wiedzy i zastosowaniu metod odpowiednich dla morfologicznych badań przestrzeni miejskiej. W pracy korzystano z następujących metod badawczych: 1) metoda analizy i krytyki źródeł (dokumentów planistycznych, literatury, projektów), 2) metoda obserwacyjna (zastosowana do oceny stanu istniejącego), 3) metoda porównawcza.

3. OPIS BADAŃ I WYNIKI

3.1. Budowle sakralne położone w pobliżu Skarpy Warszawskiej

Lokalizacja budowli sakralnych położonych przy krawędzi Skarpy Warszawskiej powodowała /⁷ podkreślenie ich roli w krajobrazie miasta dzięki unikatowej ekspozycji oraz możliwość kształtowania powiązań widokowych budowli z doliną rzeki i z okolicą.

Jednakże cechą charakterystyczną Skarpy Warszawskiej w Śródmieściu oraz na Mokotowie jest występowanie licznych wód gruntowych, które mają duży wpływ na niszczenie skarpy. Zawilgoce nie skarpy zwiększa bardzo zagrożenie osuwiskowe i powoduje zagrożenie cennych obiektów architektonicznych i założeń ogrodowych. Procesy osuwiskowe wpłynęły na osuwanie się wielu budowli położonych w pobliżu skarpy, a szczególnie uwidoczniły się w kościołach p.w. Św. Anny oraz p.w. Św. Katarzyny w Służewie.

Kościół Św. Anny zbudowany został w 1454 roku jako kościół gotycki. Przeprowadzone po kil-

ku pożarach liczne przebudowy wprowadziły w nawie architekturę barokową, a w 1788 roku barokowo-klasycystyczną fasadę od strony Krakowskiego Przedmieścia (proj. S. Kostka Potocki, Ch.P. Aigner). Stąd bryła kościoła złożona jest z elementów wykonanych w różnych okresach, przy czym najstarszą częścią jest absyda, a najpóźniej wybudowaną Kaplica Loretańska. W czasie II wojny światowej kościół został spalony w 1944 roku, a następnie w latach 1946–1962 odbudowany (B. Trylińska, S. Sołtyk).⁸ (Il.1)

Il. 1. Kościół Św. Anny, Warszawa, rys. K. Pluta 2004

Ill. 1. Church of St. Anna, Warsaw, drew by K. Pluta 2004

Kościół św. Anny stoi na skarpie, gdzie występują procesy osuwiskowe, co spowodowało powstanie w różnych epokach licznych spękań w stropie, podłodze i ścianach kościoła. Wielokrotnie przebudowywana w swej 500-letniej historii ceglana konstrukcja budynku kościoła znajdowała się stale w stanie zagrożenia. Istotnymi przyczynami przyspieszenia procesu zsuwu stoku skarpy były ponadto jej podcięcie, zwiększenia obciążeń tarasu, a także budowa tunelu trasy WZ. Wszystkie te zjawiska stały się przyczyną powstania wiosną 1949 roku groź-

⁸ M. Leśniakowska, 1998, *Architektura w Warszawie*, „AR-KADA” Pracownia Historii Sztuki, Warszawa, s. 20.

Il. 2. Kościół Niepokalanego Poczęcia NMP i św. Katarzyny w Służewie, Warszawa, fot. K. Pluta 2004

Ill. 2. Church of Niepokalanego Poczęcia NMP i św. Katarzyny, Służew, Warsaw, photo by K. Pluta 2004

nego zsuwu i towarzyszącego mu przyspieszenia procesu zarysowania konstrukcji. Pojawiły się rysy pionowe i ukośne w ścianach, głównie w przekrojach z otworami okiennymi, po przekątnych w sklepieniach walcowych nad nawą główną i prezbiterium przechodzące następnie na łuk tęczy. Obraz deformacji budynku świadczył o odrywaniu się części północno-wschodniej kościoła. W celu ratowania kościoła powołano zespół specjalistów pod kierunkiem prof. Wacława Żenczykowskiego. Zespół zapobiegł powstaniu drugiego stadium zsuwu, wprowadzając w okresie ok. dwóch miesięcy rozmaite systemy zabezpieczeń. W latach 1969–1970 oraz ponownie z inicjatywy prof. Stanisława Marżyńskiego w okresie 1986–1988 prof. Jerzy Zdzisław Pluta przeprowadził badania kontrolne zachowania się istniejących rys metodą strukturalnych punktów charakterystycznych – w związku z sygnalizowanym wolnym zsuwem skarpy. Głównym argumentem wznowienia obserwacji były liczne zarysowania frontowej ściany budynku kościoła. Ostatni pomiar świadczył o odkształceniach budynku w głównym ukośnym przekroju pęknięcia budynku podczas zsuwu roku 1949 pomimo spięcia ściągami i wznowił dyskusję nad koniecznością wprowadzenia dodatkowych wzmocnień.⁹

Powojenne przedsięwzięcie urbanistyczne w dużej skali, jakim była Trasa Wschód–Zachód przeprowadzona w tunelu pod ulicą Krakowskie Przedmieście, wpłynęło w znacznym stopniu zarówno na

stan konstrukcji budynku kościoła Św. Anny, jak i na krajobraz tego fragmentu miasta. Dzięki zagłębieniu trasy i częściowemu ukryciu ruchu pojazdów w tunelu, rola kościoła jako dominanty przestrzennej w krajobrazie wzrosła.

Szczególnie interesujący przykład założenia sakralnego powiązanego ze Skarpą Warszawską stanowi **założenie w Służewie wraz z Kościołem Niepokalanego Poczęcia NMP i św. Katarzyny**, które składa się z: Gucin-Gaju (dworek na skarpie z XVIII wieku, staw pod skarpią i „Gaj” z XIX wieku) oraz zespołu Kościoła Św. Katarzyny (z początku XIII wieku). Liczne powiązania widokowe z doliną rzeki i okolicą były możliwe zwłaszcza w przeszłości ze względu na otwartą przestrzeń z małą ilością zadrzewień i obiektów niezasłaniających widoków.

Pierwszy kościół w Służewie powstał w roku 1238. Na przełomie XV i XVI wieku kościół został przebudowany jako budowla ceglana w stylu gotyckim. Następnie kościół był wielokrotnie przebudowywany. Najistotniejszą cechą przebudowy w latach 1845–1855 było zaprojektowanie przez Franciszka Marię Lanciego nowej fasady z wieżą na osi środkowej. Styl fasady to przemieszanie cech neoromańskich i neorenesansowych.¹⁰

Obecnie kościół Św. Katarzyny jest dominantą przestrzenną w krajobrazie miasta, widoczną z wielu miejsc. Jednakże współczesne otoczenie świątyni stanowi duży kontrast z historyczną budowlą – są to zarówno wielorodzinne prefabrykowane osiedla mieszkaniowe, jak i nowe zespoły mieszkaniowe.

Jednocześnie przeprowadzenie w pobliżu w pobliżu szerokiej arterii komunikacyjnej wpłynęło negatywnie na krajobraz tego fragmentu miasta, zakłócając przede wszystkim percepcję kościoła przez duży ruch uliczny i hałas. Zieleń wysoka zasłoniła także częściowo fasadę budowli i całkowicie dzwonicę w widoku frontowym. U stóp kościoła z lewej strony usytuowano w 1993 roku Pomnik Męczenników Terroru Komunistycznego 1944–1956, który obserwowany z niżej położonego chodnika tworzy dodatkowy unikatowy akcent przestrzenny towarzyszący założeniu w Służewie. (Il.2, Il.3).

Na obszarze dzielnicy Mokotów przy krawędzi Skarpy Warszawskiej na cyplu przy ulicy Puławskiej i przy wąwozie ulicy Dolnej usytuowany jest interesująco w krajobrazie **Kościół św. Michała Archanioła** (1951–1966, bazylika o prostej strukturalnej bryle), wybudowany na miejscu zburzonego w 1944 roku kościoła Narodzenia NMP.¹¹

⁹ J.Z. Pluta, K. Pluta, A. Pluta, Badania rys budowli metodą strukturalnych punktów charakterystycznych. *Materiały Budowlane*, 9/2005, Warszawa, s. 17–20.

¹⁰ M. Leśniakowska, *Architektura w Warszawie*, op. cit., s. 269.

¹¹ Tamże, s. 217, proj. W. Pieńkowski.

II. 3. Kościół Niepokalanego Poczęcia NMP i św. Katarzyny w Służewie, Warszawa, fot. K. Pluta 2005

III. 3. Church of Niepokalanego Poczęcia NMP i św. Katarzyny, Służew, Warsaw, photo by K. Pluta 2005

Od strony ulicy Puławskiej – głównej ulicy miasta, nowoczesny kościół wraz z dzwonnica stanowi ważną dominantę przestrzenną w krajobrazie miasta. Jednakże widok z dziedzińca kościoła w stronę zachodnią ukazuje chaotyczną zabudowę w różnej skali i z różnych okresów. Najgorzej prezentują się niskie zaniedbane pawilony usługowe po drugiej stronie ulicy.

Miejsce to powinno być przeznaczone na zabudowę nawiązującą do istniejącego charakteru ulicy i stanowiącą neutralne tło dla budowli sakralnej. Obszar Skarpy w okolicach ul. Dolnej wymaga także licznych przekształceń przestrzennych: odsłonięcia widoku na kościół i plebanię z niższego tarasu (obecnie gęste zadrzewienia), zasłonięcia szczytu budynku mieszkalnego w złym stanie technicznym, przeprowadzenia ciągu pieszego w rejonie skarpy (w tym: odtworzenia płynnego zejścia po skarpie w rejonie stawu, kompozycji zieleni na koronie skarpy i na podskarpiu). Dodać należy, że obszar ten był przedmiotem wielu analiz i studiów. Prof. Andrzej Kiciński proponował przebicie ulicy Dolnej w tunelu pod ulicą Puławską, co usprawniłoby znacznie ruch oraz poprawiłoby krajobraz tego obszaru. Jednakże jest to przedsięwzięcie wymagające wielu prze-

II. 4. Kościół św. Michała Archanioła, Mokotów, Warszawa, fot. K. Pluta 2017

III. 4. Church of St. Michał Archanioł, Mokotów district, Warsaw, photo by K. Pluta 2017

II. 5. Kościół św. Michała Archanioła, Mokotów, Warszawa, fot. K. Pluta 2017

III. 5. Church of St. Michał Archanioł, Mokotów district, Warsaw, photo by K. Pluta 2017

kształceń struktury przestrzennej dzielnicy i obecnie pojawiają się pomysły jedynie włączenia do ulicy Dolnej nowej ulicy biegnącej na dolnym tarasie obok istniejącego stawu w kierunku południowo-wschodnim bez zastosowania tunelu. Niestety takie rozwiązanie może pogłębić negatywne przemiany krajobrazu i zmniejszyć rolę kościoła w krajobrazie Skarpy Warszawskiej (II. 4, II. 5).

Il. 6. Kościół Narodzenia NMP, Leszno, Warszawa, fot. K. Pluta 2005

Ill. 6. Church of Narodzenia NMP, Leszno, Warsaw, photo by K. Pluta 2005

3.2. Budowle sakralne położone przy historycznych placach i ulicach miejskich

W latach 1682–1732 zbudowano na Lesznie w stylu barokowym dla Ojców Karmelitów Trzewiczkowych **Kościół Narodzenia NMP** (pokarmelicki). Później był on restaurowany w 1853 roku wraz z dobudową kaplicy wzdłuż ściany wschodniej. Kościół – zniszczony w czasie wojny, odbudowano w latach 1951–1956 (częściowa rekonstrukcja). Wytyczenie nowej arterii miejskiej – Trasy WZ i związana z tym potrzeba poszerzenia jezdni spowodowała podjęcie decyzji o jednym z najtrudniejszych i śmiałych ówczesnych przedsięwzięć budowlanych stolicy. W celu uratowania i zachowania cennego zabytku postanowiono przesunąć budynek do linii nowej zabudowy.

Zabytkowa budowla sakralna została ocalona w dniu 1 grudnia 1962 roku w wyniku przesunięcia na odległość 21 m w głąb posesji z terenu poszerzanej trasy komunikacyjnej.

Główną konstrukcją nośną operacji przesunięcia był ruszt żelbetowy z żebrami poprzecznymi o przekrojach do 1,00 × 1,00 m przekuty w ceglanych murach ścian i filarów podziemia. Dzięki obserwacji rys i kontroli ich zmian metodą strukturalnych punktów charakterystycznych (które zastosował prof. Jerzy Zdzisław Pluta) w okresie prac przygotowawczych i w czasie przesuwania obiektu, zapewnio-

no bezpieczeństwo konstrukcji zarówno przed jak i w czasie przesuwania obiektu¹² (Il. 6).

Obecnie kościół stanowi ważną dominantę przestrzenną w krajobrazie Alei Solidarności, a na jezdni zaznaczono miejsce pierwotnej lokalizacji kościoła.

W dzielnicy Mokotów na obszarze Wierzbna powstał w 2002 roku **zespół Kościoła Matki Bożej Anielskiej**, który obejmuje ceglany kościół o cechach postmodernistycznego eklektyzmu oraz część klasztorną oo. Franciszkanów Reformatorów.¹³ Zespół położony jest wzdłuż lokalnej ulicy Modzelewskiego pomiędzy zespołem obiektów Polskiego Radia i zespołem Telewizji Polskiej przy ulicy Woronicza. Lokalizacja na wąskim podłużnym terenie wpłynęła w dużym stopniu na projekt zespołu i jednocześnie ukształtowanie czytelnej pierzei ulicy. Natomiast druga pierzeja ulicy nie jest ściśle określona – przestrzeń kształtują wysokie punktowe wielorodzinne budynki mieszkaniowe oraz otaczające je tereny wraz z dużą ilością zieleni wysokiej. Zespół jest harmonijnie wpisany w krajobraz dzielnicy, a wieża kościoła stanowi lokalną dominantę przestrzenną. W krajobrazie miasta najcenniejszym widokiem świątyni jest widok na frontową elewację, która położona jest ok. 65 metrów od ulicy Woronicza, czyli jest znacznie cofnięta w stosunku do linii zabudowy. Widok ten powinien być zachowany i podkreślany, gdyż kształtuje lokalną tożsamość krajobrazu miasta. Na terenie przed elewacją za dziedzińcem kościoła należy wprowadzać jedynie niską zieleń wraz odpowiednim projektem podłogi zielonego skweru. Jednakże obecnie na obu rogach ulicy Modzelewskiego od strony Woronicza (na miejscu tymczasowego parkingu i dwupiętrowego pawilonu) powstają dwa nowe wysokie budynki o przeważającej funkcji mieszkaniowej, które powodują zawężenie widoku na elewację frontową kościoła od strony ulicy Woronicza oraz utrudnienie dostępu do wejścia na frontowy dziedzińiec przed kościołem. Powodują także zmniejszenie kontaktu wzrokowego osób przebywających na dziedzińcu z rozległą przestrzenią ulicy.

Podsumowując, intensyfikacja zabudowy w dzielnicy nie wpłynie w tym przypadku pozytywnie na krajobraz miasta i zakłóci percepcję unikatowej budowli sakralnej (Il. 7, Il. 8).

W dzielnicy Mokotów na obszarze Ksawerowa wznosi się **Kościół Najświętszej Maryi Panny**

¹² J.Z. Pluta, K. Pluta, A. Pluta, *Badania rys budowli...*, op. cit., s. 17–20.

¹³ K. Kucza-Kuczyński, 2015, *WIDZIANE NIEWIDZIANE-GO nowe kościoły warszawskie*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa, (projekt 1981, realizacja 2002, autorzy projektu: S. Kuryłowicz, J. Waclawek, K. Idziorek, P. Kuczyński, projekt 1981), s. 82–83.

Il. 7. Kościół Matki Bożej Anielskiej, Mokotów, Warszawa, fot. K. Pluta 2017

Ill. 7. Church of Matki Bożej Anielskiej, Mokotów district, Warsaw, photo by K. Pluta 2017

Il. 8. Kościół Matki Bożej Anielskiej, Mokotów, Warszawa, fot. K. Pluta 2017

Ill. 8. Church of Matki Bożej Anielskiej, Mokotów district, Warsaw, photo by K. Pluta 2017

Matki Kościoła, powstały u zbiegu ulic Domaniewskiej i Alei Niepodległości. Kościół zlokalizowany jest w rejonie Dworca Południowego, planowanego jako centrum dzielnicy Mokotów. Rejon Dworca jest obecnie dużym węzłem komunikacyjnym (dworzec autobusowy, parking „Park & Ride”, stacja metra Wilanowska, linie tramwajowe, skrzyżowanie kilku ważnych ulic) oraz miejscem wielu nowych inwestycji w dużej skali (głównie wysoka zabudowa mieszkaniowa z usługami w parterach).

Krajobraz rejonu Dworca obfituje w szereg kontrastów- przede wszystkim wysokiej prefabrykowanej zabudowy mieszkaniowej wielorodzinnej przy ulicy Domaniewskiej oraz nowej zabudowy mieszkaniowej i biurowej o znacznych kubaturach położonej od strony wschodniej obszaru. Jednakże nową tożsamość temu obszarowi nadaje Kościół NMP Matki Kościoła.

Bryła świątyni o charakterze kubistycznym pokryta jest cegłą klinkierową, co umożliwiło kontrast budowlę z otaczającą ją zabudową mieszkaniową w odcieniach szarości. Kościół uzupełnia zespół mieszkalny plebanii i zaplecza, zlokalizowany wzdłuż ulicy Domaniewskiej¹⁴ (Il. 9).

Il. 9. Kościół Najświętszej Maryi Panny Matki Kościoła, Warszawa, fot. K. Pluta 2016

Ill. 9. Church of Najświętszej Maryi Panny Matki Kościoła, Warsaw, photo by K. Pluta 2016

Obliczanie ścian cegłą o intensywnej barwie jest także nawiązaniem do tradycji ceglanych kościołów gotyckich lub tzw. gotyku nadwiślańskiego z okresu historyzmu.¹⁵

¹⁴ K. Kucza-Kuczyński, *WIDZIANE NIEWIDZIANEGO...*,

op. cit., (projekt 1982, realizacja 1996, autorzy projektu: L. Kordowicz, M. Martens, T. Szumielewicz), s. 78.
¹⁵ M. Leśniakowska, *Architektura w Warszawie*, op. cit., s. 218.

Kościół stanowi dominantę przestrzenną w rozległej przestrzeni rejonu Dworca Południowego, podkreślona dodatkowo przez wysoką dzwonnice. W kształtowaniu zespołu urbanistycznego przyszłego centrum Mokotowa widok na bryłę świątyni powinien być zachowany z możliwie wielu miejsc (nie należy projektować ciągłej pierzei zabudowy w południowo-wschodnim narożniku istniejącego skrzyżowania). Należałoby się także zastanowić na specjalnym ukształtowaniu przestrzeni publicznej w rejonie kościoła, gdyż obecnie wejście do kościoła od strony ulicy Domaniewskiej jest słabo podkreślone w krajobrazie miasta. Przestrzeń publiczna związana ze świątynią powinna być rozszerzona głównie na drugą stronę Alei Niepodległości, gdzie istnieje możliwość ukształtowania niewielkiego skweru zielonego, z którego można obserwować całą bryłę budowli sakralnej.

Inną ważną świątynią w dzielnicy Mokotów jest **Kościół św. Andrzeja Boboli – Sanktuarium (oo. Jezuitów)**, położony przy ulicy Rakowieckiej blisko skrzyżowania z ulicą Św. Andrzeja Boboli.

*To kościół ważny dla Warszawy i Polski, bo kryjący przywiezione do istniejącego tu od 1935 roku klasztoru oo. Jezuitów, prochy św. Andrzeja Boboli – jednego z patronów Warszawy. Dotarli tu z Rzymu w 1938 roku i można uznać, iż jak w pierwszych wiekach chrześcijaństwa, świątynia wznosi się na grobie świętego męczennika.*¹⁶

Nowoczesny projekt bryły kościoła nawiązuje do moźeszowego namiotu – archetypu świątyni poprzez nachylenie żelbetowych białych ram i ciemnych ścian.¹⁷

Kościół dzięki nowatorskiej formie i znacznej kubaturze stanowi dominantę przestrzenną tego fragmentu miasta, widoczną z wielu miejsc otaczających go ulic i z innych przestrzeni publicznych. Budowla została dobrze wpisana w dostępną działkę i dość gęstą otaczającą ją zabudowę, stanowiąc w linii zabudowy ulicy Rakowieckiej unikatową rzeźbę w krajobrazie, uzupełnioną także zielenią wysoką. Jednakże zabudowa drugiej strony ulicy jest obecnie bardzo zróżnicowana, a wychodząc z kościoła na niewielki dziedziniec można zaobserwować zjawisko chaosu przestrzennego.

Zjawisko to spowodowane jest brakiem kompozycji drugiej pierzei ulicy Rakowieckiej, którą tworzą punktowe budowle o różnej wysokości, formie

Il. 10. Kościół św. Andrzeja Boboli – Sanktuarium (oo. Jezuitów), Warszawa, fot. K. Pluta 2017

Ill. 10. Church of St. Andrzej Boboli – Sanktuarium (oo. Jezuitów), Warsaw, photo by K. Pluta 2017

Il. 11. Kościół św. Andrzeja Boboli – Sanktuarium (oo. Jezuitów), Warszawa, fot. K. Pluta 2017

Ill. 11. Church of St. Andrzej Boboli – Sanktuarium (oo. Jezuitów), Warsaw, photo by K. Pluta 2017

i funkcji, przypadkowe nasadzenia zieleni. Przed wejściem na dziedziniec świątyni znajduje się parking blokujący do niej dojeżdżenie. Najbardziej negatywnym elementem przestrzennym jest kontrast wysokiego punktowego prefabrykowanego budynku mieszkalnego i horyzontalnie rozplanowanej wielobarwnej i rozświetlonej stacji benzynowej. Natomiast bardzo dobrze zakomponowane są wewnętrzne przestrzenie przy kościele, ukształtowane na wielu poziomach za pomocą systemu schodów (zarówno główny dziedziniec, jak i strefy boczne), podkreślone przez dobre materiały posadзки, zieleni wysoką i niską oraz detale urbanistyczne.

Podsumowując, krajobraz w najbliższym otoczeniu bryły świątyni oraz dominacja jej formy w krajobrazie miasta równoważy niedoskonałości krajobrazu w dalszym jej otoczeniu (Il. 10, Il. 11).

¹⁶ K. Kucza-Kuczyński, *WIDZIANE NIEWIDZIANEGO...*, op. cit., s. 74.

¹⁷ Tamże, s. 74.

Il. 12. Kościół Wniebowstąpienia Pańskiego, Warszawa, fot. K. Pluta 2006

Ill. 12. Church of Wniebowstąpienia Pańskiego, Warsaw, photo by K. Pluta 2006

3.3. Budowle sakralne położone przy współczesnych placach i ulicach miejskich

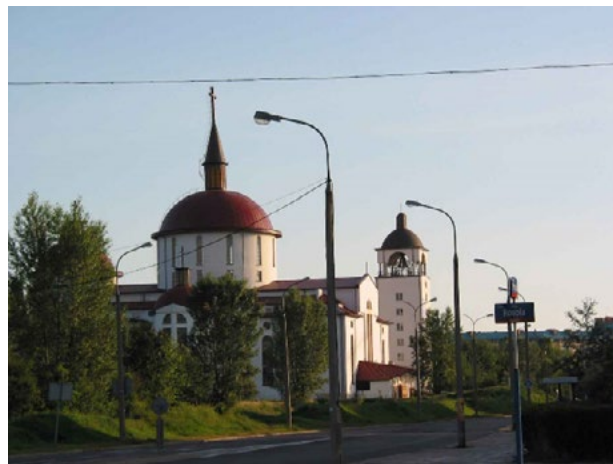
Kształtowana w drugiej połowie XX wieku dzielnica mieszkaniowa Ursynów była uzupełniana o obiekty sakralne w latach późniejszych. W latach 1982–1989 został zrealizowany przy Alei Komisji Edukacji Narodowej **Kościół Wniebowstąpienia Pańskiego** wraz z zespołem budynków parafialnych.

*Jest to jedna z pierwszych w Polsce modelowych realizacji postmodernizmu z nurtu neosentymentalizmu i neotradycjonalizmu: nawiązanie do neoromantycznych wizji architektury polskiej Stanisława Noakowskiego z pocz. XX wieku. Trójnawowa bazylika o wielkiej płaskiej fasadzie...*¹⁸

Bryła kościoła wraz z dzwonnica widoczna jest z Alei KEN z dalszej perspektywy, zapowiadając dzięki swojej oryginalnej formie unikatową rzeźbę w krajobrazie miasta. Zbliżając się w stronę kościoła między nową zabudową tworzącą wyraźne pierzeje ulicy, zaczynamy dostrzegać więcej szczegółów, zwłaszcza charakterystyczne detale dzwonnicy. Skręcając w ulicę Dzwonnica po przejściu ok. 100 metrów znajduje się rozległy plac wejściowy przed kościołem, którego wejściowa fasada stanowi jeden z najbardziej charakterystycznych i symbolicznych motywów całej dzielnicy (Il. 12).

Ikonicznym motywem świątyni jest fasada z charakterystycznym kształtem spływającym ku ziemi i wykresem wielkiego krzyża oprawionego w misterny

¹⁸ M. Leśniakowska, *Architektura w Warszawie*, op. cit., s. 270.

Il. 13. Kościół bł. Władysława z Gielniowa, Warszawa, fot. K. Pluta 2006

Ill. 13. Church of bł. Władysław z Gielniowa, Warsaw, photo by K. Pluta 2006

*betonowy detal, wypełnionego witrażem. Ten motyw krzyża powtórzony jest w ceglanej ścianie prezbiterium, „podciętej” spływającym od góry przez szczelinę świetlika w niematerialny sposób światłem.*¹⁹

Plac od strony północnej i południowej otacza nowa zabudowa mieszkaniowo-usługowa w niewielkiej skali, podkreślająca dominację bryły kościoła. Natomiast od strony zachodniej pierzeja placu nie jest ukształtowana: z placu otwiera się rozległy widok na krajobraz punktowych prefabrykowanych budynków mieszkaniowych Ursynowa Północnego, przemieszanych z zielenią niską i wysoką. Wydaje się, że pomimo licznych powiązań widokowych terenów osiedli mieszkaniowych z bryłą kościoła, zachodnia granica placu powinna być specjalnie ukształtowana (aby nie zamykać wszystkich widoków mogłaby mieć ażurowy charakter). Kościół stanowi unikatowy i symboliczny znak sacrum w krajobrazie dzielnicy Ursynów.

Natomiast obiekty sakralne w dzielnicach Natolin i Wilanów powstawały jednocześnie z tkanką zabudowy mieszkaniowej.

Przykładem może być **Kościół bł. Władysława z Gielniowa** i **Kościół Ofiarowania Pańskiego**, które wpisują się harmonijnie w krajobraz nowych zespołów mieszkaniowych dzielnicy Natolin. Dzięki usytuowaniu w linii zabudowy ulicy oraz poprzez swoją formę i wielkość stanowią dominanty przestrzenne w dzielnicy i wyraźne elementy lokalnej tożsamości. (Il.13)

¹⁹ K. Kucza-Kuczyński, *WIDZIANE NIEWIDZIANEGO...*, op. cit., s. 88 (projekt 1980–1981, realizacja 1989, autorzy projektu: M. Budzyński, P. Wicha, Z. Badowski).

Wybitnym przykładem świątyni będącej znakiem symbolicznym w krajobrazie miasta jest zespół **Centrum Opatrzności Bożej** wraz ze Świątynią Opatrzności Bożej, położony w dzielnicy Wipolanów na obszarze „Miasteczka Wilanów”. Kościół wznoszony jest u zbiegu ulicy Ks. Prymasa Augusta Hłonda i alei Rzeczypospolitej i stanowi dominantę przestrzenną zespołu urbanistycznego Miasteczka Wilanów. Budowla sakralna zamyka także perspektywę alei Rzeczypospolitej i ulicy F. Klimczaka, a kopuła Świątyni widoczna jest z wielu miejsc w dzielnicy.

Podstawową ideą kształtowania monumentalnego betonowego wnętrza Świątyni jest integracja konstrukcji i symboliki światła Opatrzności.²⁰

3.4. Sacrum w krajobrazie rozpraszającego się miasta

W 2006 roku zorganizowane zostały Warsztaty Projektowe pt. „Sacrum w krajobrazie miejskim”. Idea warsztatów wyniknęła z potrzeby poszukiwania nowej formuły sacrum miejskiego w czasach ogarniającej nas globalizacji.²¹ Głównym celem warsztatów było stworzenie wizji sacrum miejskiego dla Warszawy w zakresie:

*szukania miejsca (lokalizacji), budowania idei programowej, wzbogacanej o ekumenizm i funkcje świeckie, wyrażenia tej idei w formie wzbogacającej i „rozmawiającej” z istniejącym krajobrazem, szukania formy wnętrza sacrum, jako najważniejszej przestrzeni dla przeżycia duchowego z punktu widzenia zarówno emocji religijnej jak i psychologii.*²²

W „założeniach” do Warsztatów moderatorzy – prof. Konrad Kucza-Kuczyński oraz prof. Jan Rylke napisali:

W minionym wieku eliminowano sferę sacrum z przestrzeni miasta. Mieszkańcy Warszawy tworzyli ją spontanicznie. Kapliczki w podwórkach kamienic stawiane podczas niemieckiej okupacji. Miejsca rozstrzelań upamiętnione w trakcie powojennej odbudowy. Kwietne krzyże i symboliczne groby księży

²⁰ Tamże, s. 120.

²¹ K. Pluta, *Przestrzenie Publiczne Miast Europejskich...* op. cit., s. 213–221.

Warsztaty zorganizowali: Samodzielny Zakład Sztuki Krajobrazu Wydziału Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu SGGW oraz Pracownia Architektury Sakralnej i Monumentalnej Katedry Podstaw Kształtowania Architektonicznego Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej.

²² K. Kucza-Kuczyński, J. Rylke, 2007, Sacrum w krajobrazie miasta, w: *Przyroda i Miasto* (red. J. Rylke), Tom IX, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 188–189.

Jerzego Popiełuszki układane podczas stanu wojennego. Płonące znicze na ulicach w chwili śmierci Jana Pawła II.

*Warszawa, z punktu widzenia nasycenia miejscami sakralnymi, jest niejednolita: od przesycenia na przykład w rejonie Starego Miasta, do średnich odległości w rejonach śródmiejskich i swoistych „pustyń” na przedmieściach lub w nowych osiedlach. Nie istnieje więc żaden system nasycenia małymi i średnimi (w gęstej siatce izochron) miejscami sacrum uniwersalnego. Osobną grupę stanowią miejsca sakralne uniwersalne.*²³

Jedną z prac wykonaną w czasie warsztatów jako próba poszukiwania wizji i formuły sacrum miejskiego jest projekt **Sacrum w krajobrazie rozpraszającego się miasta** (autorzy: Sławomir Gzell, Katarzyna Pluta), który obejmował badania i propozycje rozwiązań obiektów i miejsc sacrum na południowym obszarze Warszawy. Na badanym terenie znajduje się około 17 budowli sakralnych (część z nich w budowie) oraz wiele krzyży, figur świętych i kapliczek usytuowanych głównie w krajobrazie otwartym. W niektórych miejscach brakuje nowych obiektów, a także powiązań między obiektami sakralnymi. Autorzy proponują lokalizację trzech nowych obiektów sakralnych na obszarze zurbanizowanego obszaru Ursynowa Północnego oraz pięciu na obszarach rozpraszającego się miasta (cztery na tarasie dolinowym Powiśla, oraz jeden w rejonie ulicy Puławskiej przy południowej granicy miasta). Oprócz nowych obiektów sakralnych planowanych jest też wiele miejsc sakralnych, takich jak krzyże, kapliczki święte figury, miejsca budowania spokoju wewnętrznego poprzez kontakt z otwartym krajobrazem. Natomiast system powiązań miejsc i obiektów sakralnych utworzony jest przez ulice, ciągi piesze oraz trasy rowerowe (trzy systemy wzajemnie się uzupełniające)²⁴ (Il. 14).

²³ Tamże, s. 188.

²⁴ S. Gzell, K. Pluta, 2007, Sacrum w krajobrazie rozpraszającego się miasta, w: *Przyroda i Miasto* (red. J. Rylke), Tom IX, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 248–253.

K. Pluta, Sacrum – elementem tożsamości krajobrazu Warszawy, op. cit., s. 357–372.

Dostępność miejsc sacrum powinna wynosić około 800–1000 m dościa pieszego (w wyjątkowych sytuacjach dostępność kościołów w zabudowie rozproszonej może wzrosnąć do 2000 m dościa lub dojazdu). Ostatecznym celem rozwoju systemów nasycenia, kształtowania i powiązań obiektów i miejsc sacrum w mieście jest przejście od modelu: samochód – supermarket – konsumpcja, do modelu: spacer, rower – miejsce sacrum – rozwój duchowy człowieka.

Il. 14. Sacrum w krajobrazie rozpraszającego się miasta, Warszawa, proj. S. Gzell, K. Pluta 2006

Ill.14. Sacrum in the landscape of the dispersing city, Warsaw, design by S. Gzell, K. Pluta 2006

4. PODSUMOWANIE

Rola budowli sakralnych we współczesnym krajobrazie Warszawy jest znaczna. Liczne budowle sakralne stanowią istotne dziedzictwo narodu polskiego oraz symboliczne znaki sacrum w krajobrazie miasta, kształtując w znacznym stopniu jego tożsamość.

Jednakże zauważyć można liczne przekształcenia przestrzenne terenów położonych w najbliższym sąsiedztwie budowli sakralnych i ich zarówno pozytywny, jak i negatywny wpływ na kompozycję przestrzenną badanych założeń. Do negatywnych zjawisk zaliczyć należy przesłanianie i zawężanie cennych widoków przez rozrastającą się nadmiernie zieleni wysoką i przypadkowe współczesne zagospo-

darowanie (w tym nowe obiekty), inwestycje inżynierskie wpływające na stan techniczny budowli.

Wśród pozytywnych przemian przestrzennych wymienić można współczesne próby kształtowania przestrzeni położonych w najbliższym sąsiedztwie obiektów wraz z procesami rewaloryzacji różnych elementów (w tym zieleni niskiej, posadzki, detali), wprowadzanie pozytywnych elementów współczesnego zagospodarowania sąsiednich terenów (w tym nowej zabudowy podkreślającej rolę budowli sakralnej w krajobrazie miasta).

Podsumowując, obecnie ochrona krajobrazu kulturowego Warszawy, w tym dziedzictwa związanego z budowlami sakralnymi, wymaga kompleksowych zabiegów i podejmowania działań zespołowych wielu specjalistów.

SACRUM IN THE CONTEMPORARY LANDSCAPE OF WARSAW

1. INTRODUCTION

Since the Middle Ages the magnificent sacral buildings were spatial landmarks in the silhouette of European cities. They were evidence of the huge role of religion in social consciousness and important sym-

bolic signs shaping the identity of cities. Especially in the capitals situated mostly on the rivers, the most important buildings (including sacral buildings) were located in the vicinity of the river, thus enabling them splendid exposition. The rapid territorial development of cities creates the need of constant

verification of buildings and places that decide about their identity, as well as the need of shaping new elements and complexes. In the space of cities that are more and more similar to each other, the elements creating the identity – especially sacral buildings – will make us aware of the significance of the place in which we live (different from the others). In addition – the achievements of sacral architecture should be protected. Besides we should seek answers to the following questions: how the contemporary sacrum should be shaped and what should be its spatial relations with the townscape?¹

*There are old or contemporary churches, whose silhouette is very attractive and synonymously indicating the sacral devoting of the object. This integration into the whole landscape-natural environment, and at the same time a proper distinction of the sacral object, is the basic task of all co-deciding about the form of the newly created church.*²

The urban and architectural design and landscape architecture play a major role in shaping the sacral buildings and places and their links with the city, as well as the cooperation of many specialists. The aim of all activities should be the spiritual development of man.

*Building a church is also a reference and seeing of all human life more in terms of “being” than or only – “having.” It is at the same time the crossing of oneself and one’s mundaneness, transitoriness. This is a very important paradigm of human existence, or rather identity. Caring for the holistic development of man is also an integral entry of the spiritual and even mystical parameter in it.*³

At present, in the face of the globalization process, the factors that have the greatest impact on determining and shaping the identity of the cultural landscape of the city should be distinguished.

*The time of globalization, besides any real or imaginary benefits, is of course also dangerous. This applies to the transfer of reasons and arguments exclusively financial and mercantile to the world of sacral reality and the tendency of a unified or imitative form of contemporary churches. ... At the same time, one’s own roots, the spirit of the place (genius loci), local culture and the style of the region are undercut. There is a tendency of a new international style, deprived of its own identity.*⁴

Father Henryk Nadrowski in his book *Sacrum of ecclesiastical spaces* gives a series of reflections on contemporary sacral space: 1/we should not neglect here and now – it is important to look for relationships with a specific environment (sociological, psychological aspect, the role of a church in the townscape and village landscape), that is, reference to genius loci, 2/Truth, good and beauty should be restored to sacral space.⁵

In Warsaw, the architectural spatial dominants located on the edge of the escarpment, cooperating with the residential complexes, were sacral buildings.⁶ However, sacral buildings built in Warsaw outside the escarpment area were also characteristic spatial elements in the townscape, as well as influencing its identity.

The first churches were built in Warsaw together with the founding of the city in the fourteenth and fifteenth centuries. These include the churches of St. John, St. Anne and Nawiedzenia NMP. Unfortunately, any temple built before the middle of the 17th century, did not survive until today in its original form. Among the numerous war destructions, the most heavy were the destructions that occurred during World War II, which encompassed the sacral buildings of all religions. Most of the churches destroyed during the war were rebuilt immediately after the war (most in the area of the Old and New Town), some were rebuilt or reconstructed in later

¹ K. Pluta, 2006, Sacrum – elementem tożsamości krajobrazu Warszawy, w: *Tożsamość miejsca w dobie globalizacji – odnowa krajobrazu miejskiego*, ULAR 2- Międzynarodowa Konferencja Naukowa, Wydział Architektury Politechniki Śląskiej, Gliwice, p. 357–372.

K. Pluta, 2012, *Przestrzenie Publiczne Miast Europejskich. Projektowanie Urbanistyczne*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa, p. 213–221.

² H. Nadrowski, 2004, *Budowa kościoła. Aspekt teologiczny i pastoralny*, Poznańskie Studia Teologiczne, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Wydział Teologiczny, Tom 17, Poznań, p. 290.

³ Ibidem, p. 294.

⁴ H. Nadrowski, 2005, *Sacrum przestrzeni kościelnych*, JEDNOŚĆ, Kielce, p. 19.

⁵ Ibidem, p. 10–12.

⁶ In the city centre churches: Nawiedzenia NMP, St. Kazimierz (sakramentek), Archikatedra Św. Jana, Church of NMP Łaskawej (Niepokalanego Poczęcia, jezuitów), Church of St. Anna (pobornardyński, academic), Wniebowzięcia NMP and St. Józefa Oblubieńca (karmelitów bosych), Church of Opieki św. Józefa (wizytek), Church of Znalezienia św. Krzyża; and in the southern part of the city churches: Niepokalanego Poczęcia NMP and St. Katarzyna in Służew. Most of the sacral buildings and residential complexes on the escarpment area were located at the edge of the escarpment, in the places of collapse of the escarpment line, in contact with the edge of ravines in order to increase view values of the place.

times, an example of which can be the Church PP Kanoniczek St. Andrzej (rebuilt with a significantly shorter aisle, together with the reconstruction of the northern frontage of Teatralny Square). In the development of the city it is possible to indicate two periods of particular development of sacral architecture: the late Baroque and the second half of the twentieth century. At present, there are over 150 sacral buildings in Warsaw, over 60 of which are historic buildings. The newest sacral buildings reflect the search for the contemporary form of the temple.⁷

Concluding, the majority of sacral buildings in Warsaw were built as spatial dominants, bringing new values into the townscape and public spaces: 1) in the Old and New Town complexes, 2) in the space of the main historic route Krakowskie Przedmieście – Nowy Świat, 3) on the edge of the Warsaw Escarpment, 4) at historical city squares and streets, 5) at contemporary city squares and streets.

2. THE PURPOSE OF THE RESEARCH, THE METHODOLOGY

The main purposes of the research presented in the article are following: 1) studies of sacral buildings in Warsaw, 2) general landscape research, including contemporary spatial transformations of areas located in close vicinity of sacral buildings, 3) determining of the influence of spatial transformations on the spatial composition of the explored buildings and complexes as well as defining the role of sacral buildings in the contemporary townscape.

The research has been carried out with taking into account the existing state of knowledge and with applying methods proper for the morphological research of urban space. There have been used the following research methods: 1) method of analysis and criticism of sources (planning documents, literature, design projects), 2) observation method (used for the evaluation of the existing conditions), 3) comparative method.

⁷ K. Pluta, *Przestrzenie Publiczne Miast Europejskich...* op. cit., p. 213–221.

Warszawa wczoraj, dziś, jutro, 1997, Materiały wystawy, Wydział Zagospodarowania przestrzennego Biura Zarządu m.st. Warszawy, Urząd Gminy Warszawa-Centrum, Oddział Warszawski Towarzystwa Urbanistów Polskich, Akapit-DTP, Warszawa.

Among the existing sacral buildings, the majority are Roman Catholic churches (over 130 churches and chapels, including more than 55 built after the war), p. 53.

3. THE DESCRIPTION OF THE RESEARCH AND RESULTS

3.1. Sacral buildings located in the vicinity of the Warsaw Escarpment.

The location of the sacral buildings situated at the edge of Warsaw Escarpment resulted in the emphasis on their role in the townscape thanks to the unique exposition and the possibility of shaping the view connections of buildings with the river valley and the surrounding area.

However, the characteristic feature of the Warsaw Escarpment in the city center and in Mokotów district is the occurrence of numerous ground waters, which have a large impact on the destruction of the slope. The dampness of the escarpment increases the landslide threat and causes a threat to valuable architectural objects and garden complexes. Landslide processes influenced the landslides of many buildings located within the escarpment area, and were especially visible in the churches of St. Anna and St. Catherine in Służew.

Church of St. Anna was built in 1454 as a gothic church. The numerous reconstructions carried out after several fires introduced the Baroque architecture in the nave, and in 1788 the Baroque-Classicist façade from the side of Krakowskie Przedmieście Street (designed by S. Kostka Potocki, Ch. P. Aigner). Thus, the church consists of elements realized in different periods, the oldest part is the apse, and the latest built part is Loretańska Chapel. During World War II, the church was burnt in 1944, and then in 1946–1962 rebuilt (B. Trylińska, S. Sołtyk).⁸ (Ill. 1)

Church of St. Anna is standing on a slope, where there are landslides, which caused the emergence of cracks in the ceiling, floor and walls of the church in various periods. The brick structure of the church rebuilt many times in its 500-year history, was constantly in a state of danger. Important reasons for accelerating the process of slipping down the slope of the escarpment were its undercuts, increased terrace loads, as well as the construction of the WZ route tunnel. All these phenomena became the cause of a dangerous slipping in the spring of 1949 and the accompanying acceleration of the process of scratching the construction. There were vertical and diagonal cracks in the walls, mainly in cross-sections of windows, diagonally in the cylindrical vaults above the nave and the presbytery, then transformed into a rainbow arch. The state of the deformation of

⁸ M. Leśniakowska, 1998, *Architektura w Warszawie*, „ARKADA” Pracownia Historii Sztuki, Warszawa, p. 20.

the building testified about the separation of the north-eastern part of the church. In order to save the church, a team of specialists was appointed under the supervision of prof. Waław Żencykowski. The team prevented the emergence of a second stage of slipping, introducing various security systems within approximately two months. In the years 1969–1970 and again on the initiative of prof. Stanisław Marżyński in the period 1986–1988 prof. Jerzy Zdzisław Pluta carried out control tests of the behaviour of existing cracks using the method of structural characteristic points – because of the signalled slow slip of the escarpment. The main argument of the resumption of the observations were numerous cracks of the front wall of the church building. The last measurement indicated the deformation of the building in the main oblique section of the building's cracks during the slipping of 1949, despite the union by braces and resumed the discussion on the need to introduce additional reinforcements.⁹

A large-scale post-war urban construction, such as the East-West Route conducted in the tunnel under Krakowskie Przedmieście Street, greatly influenced the construction of the St. Anna Church, as well as the landscape of this fragment of the city. Thanks to the depression of the route and the partial hiding of vehicle traffic in the tunnel, the role of the church as a spatial dominant in the townscape has increased.

A particularly interesting example of the sacral complex linked with the Warsaw Escarpment is the **complex in Służew together with the Church of Niepokalanego Poczęcia NMP and St. Catherine**, which consists of: Gucin-Gaj (manor house on the escarpment from the 18th century, a pond under the escarpment and "Gaj" from the 19th century) and the church complex of St. Catherine (from the beginning of the 13th century). Numerous view connections with the river valley and the surrounding area were possible especially in the past due to the open space with a small amount of trees and objects that did not obscure views.

The first church in Służew was built in 1238. At the turn of the 15th and 16th centuries, the church was rebuilt as a brick building in the Gothic style. Then the church was rebuilt many times. The most important feature of the reconstruction in the years 1845–1855 was the design by Franciszek Maria Lanci a new facade with a tower on the central axis.

The style of the façade is a mix of neo-Romanesque and neo-Renaissance features.¹⁰

At present, the church of St. Catherine is a spatial dominant in the townscape, visible from many places. However, the contemporary surroundings of the temple form a great contrast to the historical building – there are both multi-family prefabricated housing estates and new housing complexes (all with a significant building intensity). At the same time, conducting near the complex a wide transport route affected negatively the landscape of this part of the city, disturbing primarily the perception of the church by heavy traffic and noise. High greenery partially covered the facade of the building and the bell tower in front view. At the entrance to the complex on the left, there was also located in 1993 the Monument to the Martyrs of Communist Terror 1944–1956, which observed from the lower pavement creates an additional unique spatial accent accompanying the complex in Służew (Ill. 2, Ill. 3).

In the area of the Mokotów district at the edge of the Warsaw Escarpment, on the promontory at Puławska Street and at the ravine of Dolna Street, there is located **the Church of St. Michał Archanioł** (1951–1966, a basilica with a simple structural form), built on the site of the Church of Narodzenia NMP destroyed in 1944.¹¹

From the Puławska street – the main street of the city, the modern church with a belfry is an important spatial dominant in the city landscape. However, the view from the church's courtyard towards the west shows chaotic buildings in different scales and from different periods. The worst elements of townscape are neglected service pavilions on the other side of the street. This place should be planned for development referring to the existing character of the street and being a neutral background for a sacral building. The Warsaw Escarpment area near Dolna Street also requires numerous spatial transformations: exposure the view of the church and the presbytery from the lower terrace (now dense wooded areas), covering the top of the residential building in poor technical condition, design a pedestrian route in the area of the escarpment (including: reconstructing a continuous descent on the embankment in the pond area, composition of greenery on the edge of the escarpment and on the slope). It should be added that this area has been the subject of many analyzes and planning studies. Professor Andrzej Kiciński proposed tracing the Dolna Street in the tunnel under Puławska street, which would significantly improve traffic and

⁹ J.Z. Pluta, K. Pluta, A. Pluta, Badania rys budowli metodą strukturalnych punktów charakterystycznych. *Materiały Budowlane*, 9/2005, Warszawa, p. 17–20.

¹⁰ M. Leśniakowska, *Architektura w Warszawie*, op. cit., p. 269.

¹¹ Ibidem, p. 217, proj. W. Pieńkowski.

the landscape of this area. However, this is a project that requires many transformations in the spatial structure of the district, and now there are ideas only to include a new street running on the lower terrace towards Dolna Street near the existing pond in the south-east direction without using a tunnel. Unfortunately, such a solution may deepen the negative changes in the landscape and reduce the role of the church in the landscape of the Warsaw Escarpment (Ill.4, Ill.5).

3.2. Sacral buildings located at historical city squares and streets

In the years 1682–1732, the **Church of Narodzenia NMP** (Carmelite) was built in Leszno in the Baroque style for the Carmelite Fathers. Later, it was renovated in 1853 with the addition of a chapel along the eastern wall. The church – destroyed during the war, was rebuilt in the years 1951–1956 (partial reconstruction). The tracing of the new urban artery – WZ Route and the need of widening the road caused the decision of one of the most difficult and brave capital construction projects of that time. In order to save and preserve a valuable monument, it was decided to move the building to the new building line. The historic sacral building was saved on December 1, 1962 as a result of moving to a distance of 21 m into the property from the area of the extended transport route. The main supporting structure of the operation was a reinforced concrete grate with transverse ribs with cross sections up to 1.00×1.00 m, introduced in the brick walls and pillars of the basement. Thanks to observation of the cracks and control of their changes by the method of structural characteristic points (which was used by prof. Jerzy Zdzisław Pluta) during the preparatory works and during moving of the object, safety of the construction was ensured both before and during the movement of the object.¹²

At present, the church is an important spatial dominant in the townscape of Solidarności Avenue, and the place of the church's original location is marked on the road (Ill. 6).

In the district Mokotów in the area of Wierzbno, a complex of **the Church of Matki Bożej Anielskiej** was founded in 2002, which includes a brick church with the features of postmodern eclecticism and the monastery part of Fathers of Franciscan Reformers.¹³ The complex is located along the local

Modzelewskiego Street between a complex of Polish Radio objects and the Polish Television complex at Woronicza Street. Location on a narrow longitudinal area influenced the design of the complex to a large extent and at the same time shaped the clear frontage of the street. However, the second frontage of the street is not strictly defined – space is shaped by high-compact multi-family housing buildings and the surrounding areas together with a lot of high greenery. The complex is harmoniously included into the landscape of the district, and the church tower is a local spatial dominant. In the townscape, the most valuable view of the temple is the view towards the front elevation, which is located about 65 meters from Woronicza Street (significantly receding from the building line). This view should be preserved and emphasized because it shapes the local identity of the townscape. In the area in front of the façade behind the church courtyard, only low greenery should be introduced together with a suitable urban floor of the green square. However, at present on both corners of Modzelewskiego Street from Woronicza Street side (on the site of a temporary parking lot and a two-story pavilion), two new high-rise buildings with predominantly residential function are created, which narrow the view of the church facade from Woronicza Street and hinder access to the front courtyard of the church. They also reduce the eye contact of people staying in the courtyard with extensive street space. In conclusion, the intensification of development in the district will not have a positive effect on the city landscape and will disturb the perception of a unique sacral building (Ill. 7, Ill. 8).

In the Mokotów district, in the area of Ksawerów, there is situated **the Church of Najświętszej Maryi Panny Matki Kościoła**, located at the intersection of Domaniewska and Niepodległości Streets. The church is located in the vicinity of the South Station, planned as the center of the Mokotów district. The area of the station is now a large transport hub (bus station, park & ride, metro station Wilanowska, tram lines, intersection of several important streets) and the place of many new large-scale investments (mainly high-rise housing with services on ground floors). The townscape of the South Station area characterizes in a number of contrasts – above all, high prefabricated multi-family residential buildings at Domaniewska Street and the new residential and office buildings with significant cubatures located on the eastern side of the area. However, the Church

¹² J.Z. Pluta, K. Pluta, A. Pluta, *Badania rys budowli...*, op. cit., p. 17–20.

¹³ K. Kucza-Kuczyński, 2015, *WIDZIANE NIEWIDZIANE-GO nowe kościoły warszawskie*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa, (project 1981, realization

2002, authors: S. Kuryłowicz, J. Waclawek, K. Idziorek, P. Kuczyński), p. 82–83.

of NMP Matki Kościoła gives a new identity to this area (Ill. 9).

The cubist temple building is covered with clinker bricks, which enabled the contrast of the building with the surrounding housing development in shades of gray. The church is completed by a residential complex of the presbytery and facilities, located along Domaniewska Street.¹⁴

Facing the walls with a brick of intense color is also a reference to the tradition of brick Gothic churches or the so-called the Vistula gothic from the period of historicism.¹⁵

The church is a spatial dominant in the vast area of the South Station, which is additionally emphasized by a high belfry. In shaping the urban complex of the future center of Mokotów district, the view for the temple should be preserved from as many places as possible (there should not be designed a continuous frontage of buildings in the south-eastern corner of the existing intersection). Architects should also consider a special shape of public space in close vicinity of the church, because currently the entrance to the church from the side of Domaniewska Street is poorly emphasized in the townscape. The public space connected with the temple should be extended mainly to the other side of Niepodległości Avenue, where it is possible to shape a small green square, from which one can observe the whole sacral building.

Another important temple in the Mokotów district is **the Church of St. Andrzej Bobola – Sanctuary (Fathers Jesuits)**, located at Rakowiecka Street, near the intersection with St. Andrzej Bobola Street.

*This is an important church for Warsaw and Poland, because it conceals ashes of St. Andrzej Bobola (one of the patrons of Warsaw), that were brought to exist here since 1935 – Fathers Jesuits monastery. They were brought here from Rome in 1938 and it can be said that as in the first centuries of Christianity, the temple rises on the grave of the holy martyr.*¹⁶

The modern design of the church refers to a Moses tent – the archetype of the temple through the slope of reinforced concrete white frames and dark walls.¹⁷

Thanks to the innovative form and considerable cubature, the church is a spatial dominant of this

fragment of the city, visible from many places and streets surrounding it and from other public spaces. The building was well situated in the available plot and quite dense surrounding buildings, constituting in the line of buildings on Rakowiecka Street a unique sculpture in the townscape, complemented also by high greenery. However, the development of the other side of the street is at present very diverse, and going out from the church into a small courtyard, we can observe the phenomenon of spatial chaos. This phenomenon is caused by the lack of spatial composition of the opposite frontage of Rakowiecka Street, which is created by point buildings of varying height, form and function and accidental planting of greenery. In front of the courtyard of the temple there is a parking plot blocking access to it. The most negative spatial element is the contrast of a high point prefabricated residential building and a horizontally planned multi-colored and illuminated petrol station. On the other hand, internal spaces near the church are well-formed and composed, shaped on many levels by means of a staircase system (both the main courtyard and side zones), emphasized by good floor materials, high and low greenery, and urban details. Summarizing, the landscape in the immediate vicinity of the temple and the domination of its form in the townscape balances the imperfections of the townscape in its further surroundings (Ill. 10, Ill. 11).

3.3. Sacral buildings located in contemporary city squares and streets

The Ursynów residential district, developed in the second half of the 20th century, was supplemented with sacral buildings in later years. In the years 1982 – 1989, **the Church of Wniebowstąpienia Pańskiego** together with a complex of parish buildings was constructed at the Komisji Edukacji Narodowej Avenue.

*This is one of the first model realizations of post-modernism in neo-traditionalism and neo-sentimentalism in Poland: a reference to the neo-Romantic vision of Polish architecture of Stanisław Noakowski from the beginning of the 20th century. A three-aisled basilica with a large flat façade...*¹⁸

The structure of the church together with the belfry is visible from K.E.N. Avenue from a further perspective, promising thanks to its original form a unique sculpture in the townscape. Approaching the church between new buildings creating a clear frontage of the street, we begin to see more details,

¹⁴ K. Kucza-Kuczyński, *WIDZIANE NIEWIDZIANEGO...*, op. cit., (project 1982, realization 1996, authors: L. Kordowicz, M. Martens, T. Szumielewicz), p. 78.

¹⁵ M. Leśniakowska, *Architektura w Warszawie*, op. cit., p. 218.

¹⁶ K. Kucza-Kuczyński, *WIDZIANE NIEWIDZIANEGO...*, op. cit., p. 74.

¹⁷ Ibidem, p. 74.

¹⁸ M. Leśniakowska, *Architektura w Warszawie*, op. cit., p. 270.

especially the characteristic details of the belfry. Turning into Dzwonnicza Street after passing about 100 meters there is located a large entrance square in front of the church, whose entrance facade is one of the most characteristic and symbolic motifs of the entire district.

*The iconic motif of the temple is a facade with a characteristic shape flowing down to the ground and the shape of a large cross bound in a delicate concrete detail, filled with a stained glass window. This motif of the cross is repeated in the brick wall of the presbytery, "undercut" by light flowing down from the top through the firefly slot in an immaterial manner.*¹⁹

The square on the north and south side is surrounded by a new residential and service development on a small scale, emphasizing the dominance of the church structure. However, from the west side, the frontage of the square is not shaped: from the square, there is a wide view for the landscape of point prefabricated residential buildings in Ursynów Północny district, mixed with low and high greenery. It seems that in spite of numerous view connections between the areas of housing estates and the church, the western border of the square should be specially shaped (in order not to close all views it could have an openwork character). The church is a unique and symbolic sign of sacrum in the townscape of the Ursynów district (Ill. 12).

However, sacral buildings in the districts of Natolin and Wilanów were created simultaneously with housing areas. An example can be **the Church of bl. Władysława z Gielniowa** and **the Church Ofiarowania Pańskiego**, which fit harmoniously into the townscape of the new residential complexes of the Natolin district. Thanks to their location in the street building line and through their form and size, they are spatial dominants in the district and distinct elements of local identity (Ill. 13).

A prominent example of a temple being a symbolic sign in the townscape is the Divine Providence Center with the **Temple of Divine Providence (Świątynia Opatrzności Bożej)**, located in the Wilanów district at the *Miasteczko Wilanów* area. The church is erected at the junction of Ks. Prymas August Hlond and Rzeczypospolitej Avenue and is a spatial dominant of the urban complex of *Miasteczko Wilanów*. The sacral building also closes

the perspective of the Rzeczypospolitej Avenue and F. Klimczak Street, and the dome of the Temple is visible from many places in the district.

The basic idea of shaping the monumental concrete interior of the Temple is the integration of the construction and symbolism of the light of Providence.²⁰

3.4. Sacrum in the landscape of a dispersing city

In 2006, there were organized the Design Workshops *Sacrum in the urban landscape*. The idea of the workshop resulted from the need to look for a new formula of the urban sacrum in the era of globalization.²¹

*The main aim of the design workshop was to create a vision of the urban sacrum for Warsaw in the following: "searching for a place (location), building a program idea, enriched with ecumenism and secular functions, expressing this idea in an enriching and "talking" form with the existing landscape, searching for the sacral interior form, as the most important space for spiritual experience from the point of view of both religious emotion and psychology.*²²

In the "introduction" to the Workshops, moderators – prof. Konrad Kucza-Kuczyński and prof. Jan Rylke wrote:

In the last century, the sphere of the sacrum was eliminated from the city space. The inhabitants of Warsaw created it spontaneously. Chapels in the courtyards of tenements set during the German occupation. Places of execution commemorated during the post-war reconstruction. Flower crosses and symbolic graves of Father Jerzy Popiełuszko composed during state of war. Burning candles on the streets at the time of the death of John Paul II.

Warsaw, from the point of view of satiation in sacral places, is not uniform: from satiation, for example in the vicinity of the Old Town, to medium distances in inner-city areas and specific "deserts" in the suburbs or in new housing estates. Thus, there is no system of satiation with small and medium (in the

¹⁹ K. Kucza-Kuczyński, *WIDZIANE NIEWIDZIANEGO...*, op. cit., p. 88, (project 1980–1981, realization 1989, authors: M. Budzyński, P. Wicha, Z. Badowski).

²⁰ Ibidem, p. 120.

²¹ K. Pluta, *Przestrzenie Publiczne Miast Europejskich...* op. cit., p. 213–221.

Workshops were organized by: Samodzielny Zakład Sztuki Krajobrazu Wydziału Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu SGGW, and Pracownia Architektury Sakralnej i Monumentalnej Katedry Podstaw Kształtowania Architektonicznego Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej.

²² K. Kucza-Kuczyński, J. Rylke, 2007, *Sacrum w krajobrazie miasta*, w: *Przyroda i Miasto* (red. J. Rylke), Tom IX, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, p. 188, 189.

dense net) places of the universal sacrum. A separate group are universal sacral places.²³

One of the design works carried out during the workshops as an attempt to search for a vision and formula of the urban sacrum is the project **Sacrum in the landscape of a dispersing city** (authors: Sławomir Gzell, Katarzyna Pluta), which included research and proposals of solutions of sacral objects and places in the southern area of Warsaw. There are about 17 sacral buildings in the studied area (some of them under construction) and many crosses, saint figures and chapels located mainly in the open landscape. In some places, new facilities are missing, as well as links between sacral objects. The authors propose the location of three new sacral buildings in the urbanized area of Ursynów Północny and five in the areas of the dispersed city (four on the valley terrace of Powiśle, and one in the area of Puławska Street at the southern border of the city). Besides to new sacral buildings, many sacral places are planned, such as crosses, chapels, sacred figures, and places for building inner peace through contact with an open landscape. The system of links between places and sacral buildings is created by streets, walking routes and bicycle routes (three systems complementing each other)²⁴ (Ill. 14).

4. SUMMARY

The role of sacral buildings in the contemporary townscape of Warsaw is significant. Numerous sacral buildings constitute an important heritage of the Polish nation and symbolic signs of sacrum in the city landscape, shaping its identity to a large extent.

However, there are numerous spatial transformations of areas located in the immediate vicinity of sacral buildings and their positive and negative impact on the spatial composition of the studied complexes. Negative phenomena include limiting valua-

ble views by excessively growing high greenery and accidental contemporary development (including new objects), engineering investments influencing the technical condition of buildings. Among the positive spatial transformations it should be mentioned contemporary attempts of shaping the spaces located in the immediate vicinity of sacral objects along with processes of revalorization of various elements (including low greenery, floors, details), introducing positive elements of contemporary development of neighboring areas (including new buildings emphasizing the role of sacral structure in the townscape).

In conclusion, the protection of the cultural landscape of Warsaw, including the heritage related to sacral buildings, at present requires comprehensive treatments and undertaking the team activities of many specialists.

LITERATURA

1. Gzell S., Pluta K., 2007, Sacrum w krajobrazie rozpraszającego się miasta, w: *Przyroda i Miasto* (red. J. Rylke), Tom IX, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 248–253.
2. Kucza-Kuczyński K., Rylke J., 2007, Sacrum w krajobrazie miasta, w: *Przyroda i Miasto* (red. J. Rylke), Tom IX, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 188–189.
3. Kucza-Kuczyński K., 2015, *WIDZIANE NIEWIDZIANEGO nowe kościoły warszawskie*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa.
4. Leśniakowska M., 1998, *Architektura w Warszawie*, „Arkada” Pracownia Historii Sztuki, Warszawa.
5. Nadrowski H., 2005, *Sacrum przestrzeni kościelnych*. JEDNOŚĆ, Kielce.
6. Nadrowski H., 2004, *Budowa kościoła. Aspekt teologiczny i pastoralny*, Poznańskie Studia Teologiczne, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Wydział Teologiczny, Tom 17, Poznań.
7. Pluta K., 2006, Sacrum – elementem tożsamości krajobrazu Warszawy, w: *Tożsamość miejsca w dobie globalizacji – odnowa krajobrazu miejskiego*, ULAR 2- Międzynarodowa Konferencja Naukowa, Wydział Architektury Politechniki Śląskiej, Gliwice, s. 357–372.
8. Pluta K., 2012, *Przestrzenie Publiczne Miast Europejskich. Projektowanie Urbanistyczne*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa.
9. Pluta J.Z., Pluta K., Pluta A., *Badania rys budowlany metodą strukturalnych punktów charakterystycznych*, *Materiały Budowlane*, 2005, nr 9, Warszawa, s. 17–20.
10. *Warszawa wczoraj, dziś, jutro*, 1997, Materiały wystawy, Wydział Zagospodarowania Przestrzennego Biura Zarządu m.st. Warszawy, Urząd Gminy Warszawa-Centrum, Oddział Warszawski Towarzystwa Urbanistów Polskich, Akapit-DTP, Warszawa.
11. Wejchert K., 1984, *Elementy Kompozycji Urbanistycznej*, Arkady, Warszawa.

²³ Ibidem, p.188.

²⁴ S. Gzell, K. Pluta, 2007, Sacrum w krajobrazie rozpraszającego się miasta, w: *Przyroda i Miasto* (red. J. Rylke), Tom IX, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, p. 248–253.

K. Pluta, Sacrum – elementem tożsamości krajobrazu Warszawy, op. cit., p. 357–372.

The availability of sacrum sites should be about 800–1000 m of walking distance (in exceptional situations, availability of churches in a scattered development may increase to 2000 m of access or travel). The ultimate aim of the development of satiation systems, shaping and connections of sacral objects and places in the city is the transition from the model: car – supermarket – consumption, to the model: a walk, a bicycle – the place of sacrum – spiritual development of a human being.